

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ИСАЕВА НАРМИНА ШУА КЫЗЫ

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ С ОБЩИМ ЗНАЧЕНИЕМ «ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ
ЭМОЦИИ» В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

**5714.01 – сравнительно - историческое и
сравнительно-типологическое языкознание**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора философии
по филологическим наукам

Баку – 2014

Диссертация выполнена на кафедре общего и русского языкознания Бакинского славянского университета

Научный руководитель: **Аслан Мамедали оглы Маммедли**
доктор филологических наук,
профессор

Официальные оппоненты: **Севиндж Аббасгулу кызы Магеррамова**
доктор филологических наук,
профессор

Лала Яшар кызы Ахмедова
доктор философии по
филологическим наукам

Ведущая организация: **Кафедра общего языкознания
Азербайджанского
Университета Языков**

Защита состоится « 24/09 2014 года в _____ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 _____ по защите диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском Славянском Университете.

Адрес: Az 1014, г. Баку, улица С.Рустама 25

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского Славянского Университета.

Автореферат разослан « _____ » _____ 2014 года.

Ученый секретарь Диссертационного
Совета Д.02.071 доктор философии по
филологическим наукам , доцент

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность исследования. Фразеологическая проблематика не утрачивает своей актуальности по сей день. Невозможно оспаривать мысль о том, что пик фразеологических исследований пришелся на 60-е гг. XX века. В эти годы ежегодно проводились конференции, посвященные важнейшим вопросам фразеологической семантики, структурным особенностям и специфике функционирования фразеологических единиц. Такие города, как Москва, Ленинград, Ростов-на-Дону, Самарканд, Баку, Воронеж, начинают ассоциироваться с центрами фразеологии, поскольку именно в университетах и пединститутах этих городов создаются научные центры, специализирующиеся на изучении фразеологии мировых языков. Фразеологи регулярно встречаются и обсуждают свою проблематику и не только на конференциях, защиты диссертаций, обсуждения монографий превращаются в арену горячих дискуссий.

Трудно оспорить и тот факт, что приоритет в исследовании фразеологии мировых языков принадлежит советским ученым. Имена В.В.Виноградова, М.Т.Тагиева, Н.М.Шанского, Н.Н.Амосовой, Ф.Г.Гусейнова, В.П.Жукова, В.А.Архангельского, М.М.Копыленко, В.Н.Телия, А.М.Мелерович и многих других ученых известны во всем мире. В нашей стране также готовились и издавались фразеологические словари языков мира, особенно популярны были двуязычные словари.

Развитие фразеологической мысли в стране дало мощный импульс интенсификации лингвотеоретических исследований в целом, оказало влияние на появление и совершенствование фразеографии.

Впоследствии в сфере фразеологических исследований наблюдается очевидный спад, хотя определенный уровень поддерживается, что можно считать инерцией того импульса, который был задан работами академика В.В.Виноградова.

В настоящее время интерес к фразеологии возрождается, но уже в связи с актуализацией когнитивной проблематики. Когнитивную лингвистику, как известно, интересует отражение в языке исторического и культурного опыта народа, особенностей его миропонимания, специфики отношения к явлениям природы и социума, животного и растительного мира.

Когнитивная проблематика, как и всякая другая, определяет круг своих интересов. Собственно говоря, становление любого направления прежде всего и означает определение круга интересующих проблем. В соответствии с интересами определяются и границы объекта, приоритетные области языка. Поскольку основная цель когнитивной лингвистики состоит в исследовании этнокультурного и историко-психологического опыта народа, в центре внимания когнитивистов оказывается лексическая семантика, фразеология, пословицы и поговорки, притчи, анекдоты, сказки и в целом национальный фольклор. В кругу отмеченных языковых и культурных фактов особое место принадлежит фразеологическим единицам.

Фразеологическая единица, будучи единицей вторичной номинации, непосредственно служит манифестации тех когнитивных признаков, совокупность которых и определяет национальный менталитет. Фразеологические единицы отражают историю и культуру народа, его психологию и мышление на нескольких уровнях, среди которых необходимо выделить два важнейших. Национальная фразеология несет в себе названия реалий, ассоциирующихся непосредственно с культурой и историей данного народа. Например, *бесструнная балалайка, лаптем щи хлебать, до Москвы не перевешать, ехать в Тулу со своим самоваром, тришкин кафтан, демьянова уха, как блины печь* и многие другие. Такие компоненты этих фразеологизмов, как *балалайка, щи, лапти, Москва, Тула, самовар, кафтан, Тришка, Демьян, уха, блины*, непосредственно представляют русскую национальную культуру.

Второй, и, возможно, более важный уровень, связан с отражением национальной психологии. Например, *гром не грянет, мужик не перекрестится* адекватно отражает психологию русского человека, о которой на протяжении многих веков говорят русские писатели.

Фразеологические единицы в сжатом виде представляют наиболее драматические события народной истории. Например, *как Мамай прошел, незваный гость хуже татарина, бит как швед под Полтавой* и другие подобные фразеологизмы предполагают раскрытие той информации, которая присутствует в них на фоновом уровне.

Таким образом, фразеологические единицы, рассматриваемые под углом когнитивизма, предоставляют в распоряжение ученых огромный фактический материал, дающий представление не только о

характере семантико-стилистической системы языка, но и о национальном характере. Именно поэтому результатами лингвокогнитивных исследований широко пользуются психологи, особенно этнопсихологи, культурологи и даже философы.

Общеизвестно, что сопоставительные исследования оказываются более эффективными, чем изучение одного языка. Особенности каждого из изучаемых языков более отчетливо выглядят на фоне другого языка. Поэтому к сопоставлению прибегают даже в исследованиях, проводимых на материале одного языка.

Особую группу во всех языках составляют фразеологические единицы, функция которых состоит в обозначении тех или иных человеческих чувств. Такие фразеологизмы говорят нам о том, как народ радуется или грустит, в чем это выражается, с чем ассоциируется. Для когнитивной лингвистики эти фразеологизмы дают бесценный материал.

В русском и азербайджанском языках фразеологические единицы, обозначающие положительные эмоции, до сих пор не привлекались к отдельному и специальному сопоставительному исследованию. Между тем важность подобного исследования не подлежит сомнению, особенно в свете актуальных проблем современной когнитивной лингвистики.

Объект исследования составили фразеологические системы русского и азербайджанского языков.

Предметом исследования является семантико-стилистическое и когнитивное соотношение фразеологических единиц с семантикой положительных эмоций в русском и азербайджанском языках, степень их эквивалентности и отличий.

Степень изученности проблемы. Фразеология русского и азербайджанского языков начинает интенсивно изучаться после работ академика В.В.Виноградова. В статьях В.В.Виноградова, посвященных постановке вопроса о фразеологической семантике, были заложены основы фразеологии как отдельной и самостоятельной лингвистической науки. Говоря о степени изученности проблемы, затрагиваемой в диссертации, следует иметь в виду весь фразеологический дискурс, начало которому было положено В.В.Виноградовым. В трудах классиков языкознания так или иначе затрагивались особенности значения и функционирования сверхсловных образований, обнаруживающих глобальность номинации. Однако стройного и специального исследования не было.

Среди предшественников В.В.Виноградова во фразеологии необходимо отметить М.И.Михельсона, «Толковый словарь иностранных слов, пословиц и поговорок» которого сыграл исключительную роль в сборе и систематизации фразеологических единиц. Словарь М.И.Михельсона включает уникальный материал по фразеологии различных языков, классических и новых. Важно также отметить, что у М.И.Михельсона встречаются элементы сопоставительного анализа.

Элементы когнитивного анализа фразеологических единиц встречаются как у самого В.В.Виноградова, так и у его последователей. Однако языковедов прошлого фразеология интересовала прежде всего с точки зрения структурных особенностей, синтаксической функции, специфики организации. Яркость и выразительность фразеологического фонда языков, непосредственная связь с культурой и историей заставляла исследователей обращаться к этимологии фразеологических единиц. Однако такого рода этимологические экскурсы ограничивались внутренней формой. Фразеологические единицы, обозначающие положительные эмоции, как и эмоции вообще, не составляли исключения. Они изучались традиционно с точки зрения структуры, значения, роли в предложении.

С развитием когнитивного подхода в языкознании фразеологические единицы все больше и больше расцениваются как репрезентаторы национального опыта, сигналы картины мира, характеризующей менталитет носителей языка. Это направление во фразеологии стало разрабатываться В.Н.Телия и ее учениками. Известными специалистами в этой области фразеологии являются Е.М.Верещагин, В.А.Маслова, Т.З.Черданцева, В.В.Красных, Д.Б.Гудков и др. В центре внимания исследователей стоит специфика выражения культуры в форме фразеологических единиц, рефлексия носителей языка по поводу культурных феноменов, представленных в языке, механизм регуляции сознания и поведения носителей языка единицами вторичной номинации, в том числе и фразеологическими единицами. Недостаточно разработанной областью когнитивной фразеологии является сопоставление материалов двух и более языков.

Основная цель исследования заключается в определении сходств и отличий во фразеосемантическом обозначении положительных эмоций в русском и азербайджанском языках.

Для достижения поставленной цели были решены следующие **конкретные задачи**:

1. Были определены теоретические принципы проводимого исследования;
2. На основе фразеографического материала была составлена выборка фразеологических единиц;
3. Был проведен сопоставительный анализ фразеологических единиц с семантикой положительных эмоций в русском и азербайджанском языках;
4. Были подведены итоги исследования и сделаны краткие выводы.

Научная новизна исследования. Впервые в настоящей диссертации сопоставительному исследованию подвергаются фразеологические единицы с семантикой положительных эмоций в русском и азербайджанском языке, выявляются сходные и отличительные черты соответствующих фразеосемантических микросистем, определяются базовые концепты, образующие микросистемы и когнитивные признаки, мотивирующие семантику конкретных фразеологизмов. Таким образом, впервые дана исчерпывающая характеристика фразеосемантических микросистем фразеологических единиц с семантикой положительных эмоций.

Теоретическая значимость исследования. В диссертации определяются и систематизируются базовые концепты и когнитивные признаки, мотивирующие семантику фразеосемантических микрогрупп.

Практическая ценность исследования. Представленный в работе анализ и выводы по исследованию могут быть использованы при когнитивном изучении других групп русской и азербайджанской фразеологии, а также пословиц и поговорок. Материалы и результаты диссертации могут быть использованы в двуязычной фразеографии, а также при составлении общих и специальных курсов по теории фразеологии, сопоставительной фразеологии и фразеографии, когнитивной лингвистике в высших учебных заведениях Республики.

Положения, выносимые на защиту:

1. Общечеловеческий характер положительных эмоций до известной степени предопределяет идентичность их выражения в русском и азербайджанском языках;
2. В обоих языках фразеологизмы с общим значением положительных эмоций опираются на базовые концепты двух типов: естественного и культурного содержания;

3. Фразеологические единицы с базовым концептом естественного содержания манифестируют отношение этнической ментальности к окружающему миру;
4. Фразеологические единицы с базовым концептом культурного содержания дают возможность составить представление о характере культурных феноменов, служащих ориентирами для этнического мышления;
5. Характер основного когнитивного признака обуславливает коннотацию фразеологизма. При этом коннотация базового концепта не имеет решающего значения.

Методы исследования. Используемые в диссертации методы обусловлены характером исследования, основной целью и решаемыми конкретными задачами. В диссертации применяются такие общие и специальные лингвистические методы, как описательный, дистрибутивный, семного анализа, фразеологического окружения, а также сопоставительный.

Источники исследования. В диссертации использовано два типа источников: теоретические и фразеографические. Исследование проведено на словарном материале, семный анализ опирался на словарные дефиниции и иллюстративный материал, представленный в словарях.

Апробация диссертации. Об основных положениях и результатах исследования регулярно докладывалось на заседаниях кафедры общего и русского языкознания Бакинского славянского университета, теоретических семинарах, проводимых в БСУ, вузовских, межвузовских, республиканских и международных конференциях. Кроме того, результаты исследования нашли отражение в 8 статьях.

Структура исследования. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается актуальность темы исследования, говорится о его объекте и предмете, основной цели и задачах, методах и источниках, теоретической и практической ценности, а также положениях, выносимых на защиту.

Первая глава называется «Теория фразеологии и когнитивизм» и состоит из двух подглав. Первая подглава –

«Основные проблемы современной теории фразеологии» – целиком посвящена анализу этапов развития современной теории фразеологии. Здесь рассматривается история становления фразеологической теории, которая в самом широком смысле понимается как отношение к сверхсловным экспрессивным словесным комплексам. Фразеология изучалась в аспекте структурного своеобразия и экспрессивной семантики, придающей речи особую яркость. Это была традиция закономерного выделения в речевом потоке, письменном и устном, сверхсловных экспрессивных единиц, служащих более точно, по сравнению со словами, обозначению предметов и явлений окружающей действительности. С формированием структурализма фразеологический фонд языка начинает изучаться в основном как структурная единица языка, знак, состоящий из нескольких псевдоозначающих и соотносимый со словом в силу целостности означаемого. Для структурализма характерно отсутствие четкого разграничения устойчивых синтагм, компоненты которых сохраняют исконную денотативную направленность, и устойчивых синтагм, компоненты которых подвергаются деактуализации. Такой взгляд на природу и сущность фразеологических единиц сохраняется на протяжении долгого времени, он характеризует концепции даже последователей В.В.Виноградова, нередко и сегодня можно встретить отголоски подобного смещения языковых единиц. Как реакция на структурализм формируется современная антропоцентрическая парадигма. Когнитивное направление охватывается антропоцентрической парадигмой, провозглашающей обращенность к человеку. Язык начинает изучаться как важнейшая, в принципе главная, сокровищница человеческого духа. Устанавливается, что все наши знания о народе, его духовной культуре, многовековом опыте опираются на язык, представлены в языке. Кроме языка, у нас нет каких-либо достоверных свидетельств об этнической и национальной ментальности.

В 60-е гг. XX века сформировалось еще одно направление в советской фразеологии, связанное с именем выдающегося азербайджанского лингвиста М.Т.Тагиева. Теория, созданная азербайджанским ученым, получила название *теории фразеологического окружения*. Концепция фразеологического окружения также хорошо известна, и на ней также нет необходимости подробно останавливаться. Следует только отметить, что ее появление ознаменовало смещение ориентиров исследовательских интересов.

Если раньше фразеологов интересовали в основном вопросы семасиологии фразеологических единиц, мотивации, связи внутренней формы с актуальным значением, а также отношения между компонентами в структуре содержания фразеологической единицы, то М.Т.Тагиев обратил внимание ученых на отношения собственно фразеологической единицы с ее обязательным окружением. Он предложил считать фразеологическими единицами, только те сочетания, которые характеризуются собственным окружением. Под собственным окружением, или собственно структурной связью фразеологизма, ученый понимал языковые единицы, имеющие отношение к фразеологизму в целом, а не к отдельным его компонентам¹. М.Т.Тагиев доказал, что структура окружения отражает структуру фразеологизма. В частности, теория окружения позволяет разграничить совершенно идентичные фразеологизмы, следовательно, она решает проблему единства и тождества во фразеологии.

Фразеологическая концепция М.Т.Тагиева оказала серьезное влияние на развитие фразеологической мысли как в стране в целом, так и в Азербайджане. Метод окружения стал основным исследовательским орудием для представителей Бакинской школы фразеологии.

Нетрадиционная для советской, виноградовской, школы система взглядов была развита последователем М.Т.Тагиева Ф.Г.Гусейновым. На огромном фактическом материале Ф.Г.Гусейнов раскрывает суть диахронических процессов, имеющих место в истории русской фразеологии².

Ученик М.Т.Тагиева А.М.Мамедов исследовал фразеологические единицы с точки зрения взаимодействия ядра и окружения. Оказалось, что ядро фразеологизма, собственно фразеологизм, и его окружение взаимно детерминируют друг друга. Взаимодействию окружения и ядра фразеологических единиц с общим значением качественной характеристики действия посвящена

¹ Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, с. 40-55.

² Гусейнов Ф.Г. Русская фразеология. Баку: Издание Агу, 1977.

кандидатская диссертация А.М.Мамедова¹. Результаты проведенного анализа позволили установить закономерность перехода глагольных фразеологизмов в наречные и, наоборот, наречных в глагольные. Факты, подобранные и проанализированные А.М.Мамедовым, подтвердили многие положения монографии Ф.Г.Гусейнова «Русская фразеология». В целом внимание представителей Бакинской школы фразеологии было сконцентрировано на особенностях структуризации фразеологической конфигурации.

Проведенный анализ позволяет сделать некоторые обобщения. Фразеологическая теория получает свое интенсивное развитие в XX в. Особый статус она приобретает после работ академика В.В.Виноградова, которые, однако, продолжали направление поисков, восходящее к Ф. де Соссюру и Ш.Балли. Максимальное или предельное в плане логики исследования развитие это направление получило в трудах академика Н.М.Шанского. Обычные словосочетания, характеризующиеся устойчивостью в определенном стиле, например, политическом или публицистическом, рассматриваются Н.М.Шанским как фразеологические единицы.

Параллельно с этим направлением, считающим критерием фразеологизации устойчивость связи компонентов или непосредственно составляющих фразы в плане выражения заданного смысла, развивается теория окружения, считающая дифференциальным признаком фразеологических единиц собственно структурную связь. Для этого направления приоритетным является изучение процессов, происходящих внутри конфигурации, состоящей из фразеологизма и его окружения, а не внутри фразеологизма.

Указанные три направления остаются в центре внимания исследователей и сегодня. Однако когнитивное направление в языкознании в целом оказывает серьезное влияние на изменение приоритетов и во фразеологии.

Вторая подглава первой главы называется «Когнитивизм в языкознании и фразеология». Здесь делается попытка увязать традиционную теорию фразеологии с целями современного когнитивного подхода в языкознании. Когнитивная лингвистика

¹ Мамедов А.М. Взаимодействие окружения и ядра наречных фразеологизмов с общим значением качественной характеристики действия в современном русском языке. Дисс. канд. ... филол.наук. Баку, 1987.

представляет собой чрезвычайно широкую область исследований, которую в первую очередь интересуют модели обработки информации человеческим мозгом, так или иначе представленные в языке. Поскольку когнитивную лингвистику интересуют ментальные модели, то грамматическая структура языков мира в рамках когнитивной лингвистики рассматривается как результат мыслительной деятельности коллективного бессознательного. Отсюда вообще соотнесение грамматики и лексики с точки зрения задач когнитивизма. Дело в том, что в лексике представлены важнейшие концепты, организующие языковую картину мира, феномен, характеризующий коллективное мышление народа, его так называемый *менталитет*. Отсюда ясно, что для когнитивной лингвистики одним из фундаментальных понятий является понятие «концепта». Говоря о современном этапе развития когнитивной лингвистики, В.А.Маслова указывает: «На данном этапе развития перед когнитивной лингвистикой ставятся три главные *проблемы*: о природе языкового знания, о его усвоении и о том, как его используют. Поэтому исследования ведутся в основном по следующим *направлениям*: а) виды и типы знаний, представленных в этих знаках (гносеология = теория познания), и механизм извлечения из знаков знаний, т.е. правила интерпретации (когнитивная семантика и прагматика); б) условия возникновения и развития знаков и законы, регулирующие их возникновение; в) соотношение языковых знаков и культурных реалий, в них отраженных. В качестве центральной проблемы в когнитивной лингвистике все чаще выступает круг вопросов, связанных с установлением зависимостей и соотношений в когнитивной цепочке «разум (сознание) – язык – репрезентация – концептуализация – категоризация – восприятие»¹.

В системе многочисленных и разнообразных языковых средств, раскрывающих концептуальное содержание наших представлений о действительности, особая роль принадлежит фразеологическим единицам. Будучи единицами вторичной номинации, фразеологизмы обозначают реалии с неожиданной стороны, чем и отличаются от их специальных нейтральных названий, каковыми являются лексические единицы. В структуре значения фразеологизма понятийное содержание переплетается с коннотативным. Именно коннотация позволяет взглянуть на предмет с

¹ Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2005, с. 24.

неожиданной стороны. Концепт как некоторый фрагмент важной для национальной психики и мышления концептосферы находит выражение не в одном слове, пусть даже очень емком и многозначном, а в целостной парадигме языковых средств. В такого рода концептуальной парадигме особое место принадлежит единицам вторичной номинации вообще и фразеологическим единицам, в частности. Одна особенность фразеологических единиц делает их особенно ценными для когнитивного анализа. Дело в том, что в структуре фразеологических единиц находят отражение названия реалий национальной культуры, устойчивой фауны и флоры, исторических событий и исторических лиц, герои литературных произведений, религиозные и мифологические персонажи, названия философских, эстетических и этических понятий. Интерпретация фразеологических единиц как знаков, носящих коллективные знания о мире, раскрывает их когнитивную значимость. Такой анализ позволяет понять, каким образом наши знания об окружающей действительности концептуализируются и как они представлены в структуре языковых знаков, как они мотивируют языковые значения. При этом мы, естественно, исходим из того, что значения языковых знаков и знания о мире это не одно и то же. Отсюда различия в традиционном лингвистическом анализе и когнитивном. Если первое, например, семасиологический анализ нацелен на раскрытие значения языковой единицы; семный, компонентный, или так называемый анализ по семантическим множителям расчленяет структуру содержания единицы на непосредственно составляющие, обнаруживая мельчайшие элементы семантической структуры, то когнитивный анализ отыскивает связь между знаниями о мире, представлениями о мире и языковым знаком.

Необходимо отметить, что элементы когнитивного анализа в словарях встречались всегда. В нормативных словарях нередко давалась этимологическая справка. Однако такого рода информация только условно может быть названа *когнитивной*. Дело в том, что этимологическая справка представляла собой просто информацию о каком-либо событии или сюжете, но не анализ связи этимологии или прототипа с языковым значением. Нередко отсутствовала и этимологическая справка. Например во Фразеологическом словаре русского языка (ФСРЯ) под редакцией А.И.Молоткова даже такой яркий с точки зрения образности фразеологизм, как *прометеев огонь* не снабжен этимологической справкой: «ПРОМЕТЕЕВ ОГОНЬ.

Книжн. *Неугасающее стремление к достижению высоких, благородных целей. Любя вашего друга, вы любите в нем не что-нибудь частное, случайное., но тот прометеев огонь, то божественное начало, которое есть общее наследие человеческой природы, словом – идею. Белинский. Статья о народной поэзии»*¹. В Словаре Н.С.Ашукина и М.Г.Ашукиной соответствующая словарная статья начинается с обширной справки о Прометее, о том, что сделал этот титан. Только после этого даются две цитаты, одна на имя *Прометей*, другая – на *Прометеев огонь*. В заглавии статьи также даны две единицы: *Прометей* и *Прометеев огонь*. Интересно, что само значение этих единиц не раскрывается. Отмечается только, что «образ Прометея является символом человеческого достоинства, величия»². Конечно, становится понятным, как употреблять выражение, в каком значении оно употребляется в приведенных цитатах, однако дефиниции, раскрывающей его значение нет.

Если статья на фразеологизм *прометеев огонь* не имеет этимологической справки, то это не означает, что в ФСРЯ все фразеологизмы лишены ее. Например, в статье на фразеологизм *валаамова ослица* читаем: «Из библейской легенды об ослице волхва Валаама, неожиданно запротестовавшей человеческим языком против побоев. Лит.: Толковый словарь русского языка, под ред. проф. Д.Н.Ушакова, т.2. М., 1938, с.868»³.

Таким образом, традиционные словари не содержат когнитивной информации, с другой стороны, довольно сложно было бы снабжать словари такого рода информацией. В лучшем случае дается этимологическая справка, которая должна соотноситься читателем с актуальным значением фразеологизма.

В целом когнитивный анализ ориентирован на определение тех признаков предмета, которые, с одной стороны, создают его существенный для национального менталитета образ, с другой стороны, определяют место соответствующего концепта в языковой картине мира.

¹ Фразеологический словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986, с. 294.

² Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. М.: Художественная литература, 1960, с. 506.

³ ФСРЯ, с. 298.

Вторая глава называется «Когнитивно-сопоставительный анализ русских и азербайджанских фразеологических единиц с общим значением «положительные эмоции» и состоит из двух подглав. Первая подглава – «Фразеологические единицы русского языка с общим значением «положительные эмоции». По материалам Русско-азербайджанского фразеологического словаря М.Т.Тагиева» – посвящена последовательному анализу фразеологических единиц русского языка на фоне их азербайджанских эквивалентов. Анализ носит индуктивный характер и последовательно проводится от одной ФЕ с типовым значением «положительные эмоции» к другой. Например, “Акции повышаются (повысились) кого, у кого, чьи, чего – *markası qalxır (markası qalxıb), gəlhagəlidir, əli gətirir*”¹. Отмечается, что по своему когнитивному содержанию русский фразеологизм *акции повышаются* входит в фразеосемантическую группу с типовым значением «социальный успех». Однако косвенно и параллельно он обнаруживает и когнитивный признак «положительные эмоции». Положительное содержание непосредственно ассоциируется с глагольным компонентом *повышаются*. В данном случае релевантна логико-семантическая корреляция *повышаться/понижаться*, где повышение ассоциируется с успехом и положительными эмоциями, напротив, понижение – с неудачей и негативными эмоциями. Указанная логико-семантическая корреляция носит универсальный характер и обнаруживается также и в азербайджанском языке. Словарь не дает семантизацию и ограничивается приведением азербайджанского эквивалента. В АРФ фразеологизм *markası qalxmaq* толкуется как «котироваться высоко; приобретать вес (авторитет, значение); *markası qalxıb* акции (чьи) повышаются»².

Или, например, “Бабушка вожжит *кому* – *işi gətirir, əli gətirir, kimsə köməyində durur, köməyinə çatır*”³. Русский фразеологизм означает «везение». Следует отметить, что в азербайджанской части Словаря не совсем точно определяются значения русского фразеологизма. Например, «*kimsə köməyində durur, köməyinə çatır*»

¹ Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с. 17

² Оруджев А.А. Азербайджанско-русский фразеологический словарь. Баку: Элм, 1976, с. 182.

³ Тагиев М. Т., с. 17.

могут только сбить с толку, поскольку *бабушка ворожит кому* обозначает только степень везения, удачи. Толкования типа «*kimsə kōməyində durur, kōməyinə çatır*» буквализируют значения фразеологизма. Это процесс обратный фразеологизации. Тут дело не в том, что кто-то помогает, кто-то поспевает на помощь. Когнитивный признак «колдовство» составляет экспрессивную основу фразеологизма, мотивирует его значение.

Фактически здесь реализуется скрытое сравнение, нагнетающее экспрессию. То есть кому-то так сильно везет, как если бы кто-то колдовал для него.

Азербайджанский фразеологизм *əli gətirir* имеет отношение к игре, т.е. игроку везет. Более широкое значение имеет выражение *işi gətirir*. В обоих случаях когнитивный признак, определяющий семантическую структуру фразеологизма, связан с глаголом *gətirir*. Семантика этого глагола также носит универсально-логический характер и реализуется в парадигме «приносить-добывать/уносить-терять». В сравнении с этими азербайджанскими выражениями фразеологизм *бабушка ворожит* носит значительно более сложный характер. Суть этой сложности связана с тем, что ворожба является специальным культурным и культурно осмысленным действием. Это уже не просто добывать/терять, повышаться/понижаться и т.п.

Кроме того, даже, казалось бы, такой нейтральный знак, как *бабушка* также оказывается ситуативно осмысленным. Например, *бабушка*, с одной стороны, ассоциируется с образом старой колдуньи, где *бабушка* метонимически означает «колдунью». С другой стороны, *бабушка* связана и с исконным денотатом, т.е. *бабушка* – это именно *бабушка*, которая стара и не может помочь внуку, но может молиться за него или колдовать для него. Русский фразеологизм значительно сложнее азербайджанских эквивалентов. Когнитивную основу его составляет также сложная культурная и психологическая ситуация.

В данной подглаве по материалам РАФ было рассмотрено 65 русских фразеологизмов с общим значением «положительные эмоции». Анализ показал, что не все фразеологизмы данной группы обнаруживают одинаковую степень деактуализации этимологического значения и соответственно уровень фразеологизации. Довольно часто концепт, составляющий когнитивную основу фразеологизма, представлен в его структуре на лексико-семантическом уровне. В 24 случаях из 65 базовый концепт представлен на лексико-семантическом уровне. Это такие фразеологические единицы, как

влюбиться (влюбляться) без памяти в кого, влюбиться по уши в кого, в свое удовольствие (жить), выражать свое удовлетворение, давиться от смеха, доставить (доставлять) удовольствие кому, закатиться (закатываться) смехом, заливаться (залиться) смехом, захлебнуться от восторга и т.п. В структуре этих ФЭ положительная эмоция названа на номинативном уровне. Например, в структуре фразеологизма *влюбиться без памяти* это слово *влюбиться, давиться от смеха* – это слово *смех, захлебнуться от восторга* – *восторг*. Дискурсивное обозначение базовой эмоции в определенной степени выводит такого рода сочетания за границу фразеологического уровня. В самом деле переосмысление затрагивает второй компонент этих выражений, в качестве которого чаще всего выступает глагол. Именно этот компонент и создает экспрессию, за счет которого сочетание производит впечатление фразеологизма. Кроме того, глагольный компонент организует парадигму, куда входит несколько фразеологизмов с одним и тем же концептом. Например, *давиться от смеха, корчиться от смеха, умереть от смеха, заливаться смехом, захлебнуться смехом* и т.д.

В других случаях когнитивная основа связана с определенным концептом, который может выполнять и самостоятельную символическую функцию. Например, концепт «седьмое небо».

По материалам РАФ в русской фразеологии находят выражение такие положительные эмоции, как радость, восторг, смех, удовольствие, любовь, счастье, умиление, счастливое неведение, воодушевление, удовлетворение, успокоение, облегчение.

Вторая подглава второй главы называется «Азербайджанские фразеологизмы с общим значением «положительные эмоции». Азербайджанско-русский фразеологический словарь А.А.Оруджева». Здесь проводится идентичный когнитивный анализ азербайджанской фразеологии с указанным типовым значением на фоне русских эквивалентов. Например, “*Ağlı başından getmək (uçmaq, sıxmaq)* – сходить с ума, быть без ума (от кого-чего); безумно влюбиться; очароваться (кем, чем)”¹. В русском языке существует фразеологизм *потерять голову* (от любви) или *лишиться ума*. Когнитивную основу этих фразеологизмов как в русском, так и в азербайджанском языке, составляет представление о сильном нервном потрясении, становящемся причиной сумасшествия. В данном случае

¹ Оруджев А. А., с. 42.

подразумевается, что состояние очарованности кем-либо настолько сильно, что человек лишается ума. Кроме того, в обоих языках существует парадигма фразеологизмов с этим значением. Например, в русском *потерять рассудок, лишиться ума* и т.д. В азербайджанском *huşu başından çıxmaq, ağılı çaşmaq* и т.д.

“*Asiği soyumaq* – менять (сменить, переложить) гнев на милость”¹. Азербайджанский фразеологизм *asiği soyumaq* соответствует русскому *сердце отходит*. Оба фразеологизма имеют значение «успокоиться, прийти в нормальное расположение духа». На наш взгляд, АРФ не совсем правильно переводит этот азербайджанский фразеологизм как *менять гнев на милость*. Речь здесь идет не об отношении к кому-то, речь идет о душевном состоянии человека, когда гнев или раздражение постепенно улеглись. И в ФСРЯ фразеологизм *сменить гнев на милость* определяется не совсем точно. Так, здесь читаем: «МЕНИТЬ |сменять| ГНЕВ НА МИЛОСТЬ. СМЕНИТЬ |переменить, преложить, положить| ГНЕВ НА МИЛОСТЬ. Перестать сердиться, гневаться»².

Русский фразеологизм *сменить (менять) гнев на милость* означает «перестать сердиться на кого-л.». Возможно даже более отвлеченное значение, когда речь идет о смене плохого отношения к кому-то на нормальное, или даже хорошее. Об этом свидетельствует и внутренняя форма фразеологизма. Характерно также, что в когнитивной основе азербайджанского фразеологизма *asiği soyumaq* отсутствует даже намек на концепт «милость». То же самое с полным основанием относится и к русскому фразеологизму *сердце отходит*. Когнитивная основа, мотивирующая значение фразеологизма *сменить гнев на милость*, структурируется оппозицией концептов «гнев» и «милость», или, максимально отвлеченно, «плохое отношение» и «хорошее отношение». Если семантическая конфигурация *менять гнев на милость* действительно подвергается фразеологизации, то здесь речь идет не о гневе и милости, а о плохом и хорошем отношении человека к человеку.

В целом по материалам АРФ рассмотрено 120 фразеологизмов азербайджанского языка с общим значением «положительные эмоции». Как и в русском языке, эта группа поддается дифференциации по типовому значению. Выделяются такие значение,

¹ Оруджев А. А., с. 60.

² ФСРЯ, с. 241.

как «прийти в себя, почувствовать облегчение», «блаженствовать», «наслаждаться», «предаваться самоуспокоению», «предаваться безмятежности», «радоваться», «психический комфорт», «моральное удовлетворение», «счастье», «восторг», «любовь», «взаимная любовь», «вызывать симпатию», «сильный смех».

В отличие от русского языка, в азербайджанском языке сильно развита парадигматическая вариантность. Особенно выпукло эта особенность прослеживается в анализируемой группе. Можно даже сказать, что синонимичные слова образуют идентичные парадигмы. Например, фразеологизмы со словами *ürək, ruh, könül, döş, sinə* и т.д. В русском языке такое невозможно. В азербайджанском языке существуют фразеологизмы *ürəyinə yağ kimi yayılmaq, canına yağ kimi yayılmaq, sinəsinə yağ yayılmaq, bədəninə sarı yağ kimi yayılmaq*. В русском языке существует фразеологизм *как масло по сердцу разливается*, где компонент *сердце* нельзя заменить. В азербайджанском языке в этом случае следует говорить не о синонимах, а о дублетах.

В системе фразеологии с общим значением «положительные эмоции» представлены прецедентные имена, за которыми стоит значительный объем фоновой информации. Помимо прецедентных имен, данная микросистема отражает символы, имеющие особую ценность в национально-языковой картине мира. В процессе употребления они реализуют свою знаковую функцию, хотя никогда не исключается возможность актуализации образной основы.

В заключении подводятся итоги исследования. Отмечается, что особенность фразеологических единиц с общим значением «положительные эмоции» в обоих языках заключается в том, что соответствующая эмоция может находить в структуре фразеологизма эксплицитное выражение. В русском языке тридцать один фразеологизм из 66 содержит название положительной эмоции. В азербайджанском языке десять фразеологизмов содержат в своем составе эксплицитное указание на актуальную эмоцию. Если причислить к ним и фразеологизмы с компонентом *kef*, то число таких выражений с общим значением «положительные эмоции» в азербайджанском языке достигнет сорока.

Фразеологическим единицам с общим значением «положительные эмоции» присуща диффузность значения. Если словарная дефиниция или компонент, обозначающий эксплицитно эту эмоцию, могут однозначно свидетельствовать о конкретной

положительной эмоции, то употребление очень часто говорит о реализации гаммы чувств. В этом смысле нередко словарная дефиниция и иллюстративный материал могут обнаруживать противоречие. Так, иллюстративный материал может говорить о различных чувствах, объединяемых в структуре фразеологизма или в дефиниции одним словом, например, *радость*.

В структуре фразеологических единиц рассматриваемого типа отражены глубокие мифологические представления о внешнем мире. Иногда эти представления совпадают. Таким общим концептом является, например, концепт «седьмое небо». В процессе фразеологизации какой-либо концепт выступает базовым, именно он создает фразеологизм. Поскольку такие концепты обладают сложным характером и занимают определенное место в национально-языковой картине мира, в структуре единицы вторичной номинации релевантен один определенный когнитивный признак. Иными словами, один определенный признак, создающий ассоциацию с соответствующим предметом, ложится в основу фразеологизации, а не образ предмета в целом, не целостное наше знание о нем.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих статьях и тезисах автора:

1. Образная концептуализация русской и азербайджанской фразеологии с типовым значением «счастья» // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник научных статей . Mütərcim . № 3. – В.;, 2010, стр. 87 - 90.

2. Когнитивная лингвистика и изучение образной концептуализации фразеологических единиц // Язык и литература. Международный научно-теоретический журнал. 5(76). BDU. В.;, 2010, стр. 107 - 109.

3. Фразеосемантическая микросистема с типовым значением «положительные эмоции» в азербайджанском языке // Filoloqiya məsələləri . Elm və təhsil. №3 .В.;, 2011, стр. 137 - 142.

4. Фразеологическая семантика, национальный менталитет и национальная культура // Актуальные вопросы филологических наук. Материалы международной заочной научной конференции. Молодой ученый. – Чита , 2011, стр. 82 - 85.

5. Современная фразеография. Проблемы и перспективы // Научно – методический журнал. Вестник КСУ им.Н.А.Некрасова. Том18, №1. Кострома, 2012, стр. 254 - 256.

6. О некоторых аспектах сравнительного исследования языков на современном этапе // "Texniki ali məktəblərdə dil fənlərinin tədrisində texnologiyaların tətbiqi". Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. B., 2012, стр. 159 - 164.

7. Особенности фразеографического описания в русско-азербайджанском фразеологическом словаре М.Т. Тагиева // Filoloqiya məsələləri Elm və təhsil, № 9 .- B., 2013, стр.144 - 149.

8. Способы семантизации азербайджанской фразеологии с типовым значением «положительной эмоции» в азербайджано-русском фразеологическом словаре А.А.Оруджева // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, №2. B., ADPU 2014.

Isayeva Narmina Shua

Comparative analysis of phraseological units with common meaning "positive emotions" in Russian and Azerbaijani

SUMMARY

This thesis deals with the comparative analysis of Russian and Azerbaijani phraseological units with a typical meaning "positive emotions".

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The introduction refers to the relevance of the research topic, the object and subject, the main objectives and specific goals, theoretical and practical value of the dissertation, the sources and methods, as well as provisions for the defense.

The first chapter is called "Theory of phraseology and cognitivism" and is divided into two sub-chapters. The first sub-chapter - "The main problems of the modern theory of phraseology" considers the formation of the theory of phraseology. The second one "Cognitivism in linguistics and phraseology" examines the application of the principles of cognitivism to the phraseology.

The second chapter is entitled "Cognitive and comparative analysis of Russian and Azerbaijani phraseological units with a common meaning "positive emotions". The second chapter in accordance with the main objective of the study is divided into two sub-chapters. The first subchapter - "Russian phraseological units with a common meaning "positive emotions". According to the materials of the Azerbaijani-Russian phrasebook by M.T.Tagiev"- deals with the analysis of FU of Russian language with typical meaning "positive emotions". The second subchapter is called "Azerbaijani idioms with a common meaning of "positive emotions». Azerbaijani-Russian phrasebook by A.A.Orudzhev". It explores Azerbaijani FU with the specified meaning. In both subchapters the analysis is conducted in a comparative cognitive aspect.

The conclusion includes basic results of research.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

NƏRMİNƏ ŞUA QIZI İSAYEVA

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ÜMUMİ MƏNASI
“MÜSBƏT EMOSİYALAR” İFADƏ EDƏN FRAZEOLoji
VAHİDLƏRİN QARŞILIQLI TƏHLİLİ**

5714.01 – müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: **Aslan Məmədəli oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Lalə Yaşar qızı Əhmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dillər Universitetinin**
ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə «__24__» __09__ 2014-cü il tarixində saat ____ Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsi üzrə D 02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: 370014, Bakı ş., S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2014-cü il tarixində göndərilib.

D 02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.M.Muqimova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Frazeologiya problemləri öz aktuallığını bu gün də itirməyib. XX əsrin 60-cı illərində frazeoloji tədqiqatların yüksək zirvəyə çatmasını danmaq çətindir. Bu illərdə frazeoloji semantikanın ən mühüm məsələlərinə, frazeoloji vahidlərin srtuktur xüsusiyyətləri və funksionallaşma özəlliklərinə həsr edilən hər il konfranslar keçirilirdi. Moskva, Leninqrad, Rostov, Səmərqənd, Bakı, Voronej kimi şəhərlər artıq frazeoloji mərkəzlərlə çevrilir, məhz bu şəhərlərin universitet və pedaqoji institutlarında dünya dillərinin frazeologiyasını öyrənməyə yönələn elmi mərkəzlər yaradılır. Mütəmadi olaraq frazeoloqlar nəinki konfranslar zamanı görüşür və mühüm problemləri müzakirə edirlər, həm də dissertasiya müdafiələri, monoqrafiyaların müzakirələri qaynar mübahisələr meydanına çevrilir.

Dünya dillərinin frazeologiyasının tədqiqində sovet alimləri prioritet xidmətlərə malikdirlər. Bu faktı çətin ki, danmaq olsun. V.V. Vinqradov, M.T. Tağıyev, N.M. Şanski, N.N. Amosova, F.H. Hüseyinov, V.P. Jukov, V.A. Arxanqelski, M.M. Kopilenko, V.N. Teliya, A.M. Meleroviç və digər alimlərin adları bütün dünyada tanınır. Ölkəmizdə də dünya dillərinin frazeoloji lüğətləri hazırlanıb nəşr edilir, xüsusilə də ikidilli lüğətlər daha çox yayılmağa başlayır.

Ölkəmizdə frazeoloji fikrin inkişafı linqvonəzəri tədqiqatların bütövlükdə intensivləşməsinə güclü təkan verir, frazeoqrafiya sahəsinin yaranması və təkmilləşməsinə təsir göstərir.

Sonralar frazeoloji tədqiqatlar sahəsində müəyyən durğunluq müşahidə olunur. Buna baxmayaraq müəyyən səviyyə saxlanılır ki, bunu da akademik V.V. Vinqradovun tədqiqatları ilə başlanan həmin güclü təkanın ətaləti hesab etmək olar.

Hal-hazırda koqnitiv problemlərin öyrənilməsi ilə əlaqədar frazeologiyaya maraq yenidən dirçəlir. Məlum olduğu kimi, koqnitiv dilçiliyin maraq dairəsini xalqın tarixi və mədəni təcrübəsinin, onun dünyagörüşünün özəllikləri, təbiət və cəmiyyət, heyvan və bitki aləmi hadisələrinə münasibətlərinin dildə əks olunması təşkil edir.

Hər bir problematika kimi, koqnitiv problematika da maraq dairəsini özü təyin edir. Əslində hər bir istiqamətin təşəkkülü ilk öncə elə onu maraqlandıran problemlər dairəsinin təyin edilməsidir. Maraqlara uyğun olaraq obyektin sərhədləri, dilin prioritet sahələri də təyin edilir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi xalqın etnomədəni və tarixi-psixoloji təcrübəsinin tədqiqi olduğu üçün, koqnitivistlərin diqqət mərkəzində leksik semantika,

frazeologiya, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, ibrətli hekayələr, lətifələr, nağıllar və bütövlükdə milli folklor durur. Qeyd olunan dil və mədəni faktlar sırasında frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur.

İkinci nominasiya vahidi olan frazeoloji vahid milli mentaliteti təyin edən koqnitiv xüsusiyyətlərin cəmini nümayiş etdirməyə xidmət edir. Frazeoloji vahidlər xalqın tarixi və mədəniyyətini, onun psixologiyası və təfəkkürünü bir neçə səviyyədə əks etdirir ki, onlardan da iki əsas olanı ayırd etmək lazımdır. Milli frazeologiya xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə assosiasiya edilən realilərin adlarını özündə ehtiva edir. Məsələn, *бесструнная балалайка, лаптем щи хлебать, до Москвы не перевешать, ехать в Тулу со своим самоваром, тришкин кафтан, демьянова уха, как блины печь* və bir çox başqaları. Bu frazeologizmlərin *балалайка, щи, лапти, Москва, Тула, самовар, кафтан, Тришка, Демьян, уха, блины* kimi komponentləri bilavasitə rus milli mədəniyyətini ehtiva edir.

İkinci, ola bilsin ki, daha mühüm səviyyə, milli psixologiyanın əks edilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *гром не грянет, мужик не перекрестится* frazeologzimi, rus yazıçılarının qeyd etdiyi kimi, əsrlər boyu rus milli psixologiyasını adekvat əks etdirmişdir.

Frazeoloji vahidlər müxtəsər formada xalqın tarixinin daha dramatik hadisələrini əks etdirməyə qadirdilər. Məsələn, *как Мамай прошел, незваный гость хуже татарина, бит как швед под Полтавой* və buna bənzər digər frazeologizmlər fon səviyyəsində onların daxilində mövcud olan informasiyanın açılmasına yönəlmişlər.

Beləliklə, koqnitivizm baxımından nəzərdən keçirilən frazeoloji vahidlər tədqiqatçılara böyük faktiki material təqdim edir ki, bu da nəinki dilin üslubi-semantik sisteminin xarakteri, həm də milli xarakter haqqında təsəvvür yaradır. Məhz buna görə linqvokoqnitiv tədqiqatların nəticələrindən psixoloqlar, xüsusilə, etnopsixoloqlar, mədəniyyətşünaslar və hətta filosoflar geniş istifadə edir.

Hamıya məlumdur ki, müqayisəli tədqiqatlar bir dilin öyrənilməsindən daha səmərəlidirlər. Tədqiq edilən hər bir dilin xüsusiyyətləri başqa dilin öyrənilməsi fonunda daha aydın görünür. Ona görə də bir dilin materialı əsasında aparılan tədqiqatlarda da çox zaman müqayisəyə müraciət edirlər.

İnsanın bu və ya digər hissələrini ifadə edən frazeoloji vahidlər bütün dillərdə xüsusi qrup təşkil edir. Bu cür frazeologizmlər həmin xalqın necə sevindiyi və kədərləndiyi haqda, bunların necə ifadə olunması və nə ilə

əlaqəli olmaları barədə bizə məlumat verir. Koqnitiv dilçilik üçün bu cür frazeologizmlər qiymətsiz materialdır.

Rus və Azərbaycan dillərində müsbət emosiyaları ifadə edən frazeoloji vahidlər ayrıca və xüsusi qarşılıqlı tədqiqata cəlb olunmamışlar. Halbuki, belə bir tədqiqatın vacibliyi şübhəsizdir, xüsusilə də müasir koqnitiv dilçiliyin aktual problemləri baxımından bu cür araşdırmalar daha mühüm hesab edilə bilər.

Tədqiqatın obyektini rus və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini frazeoloji vahidlərin üslubi-semantik və koqnitiv nisbətini rus və Azərbaycan dillərində müsbət emosiya semantikasına ilə qarşılıqlı münasibəti, onların ekvivalentlik dərəcəsi və fərqli cəhətləri təşkil edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Rus və Azərbaycan dillərinin frazeologiyası akademik V.V. Vinqradovun tədqiqatlarından sonra daha intensiv araşdırılmağa başlanır. Frazeoloji semantika məsələlərinə həsr edilmiş məqalələrində V.V. Vinqradov frazeologiyanın ayrıca, müstəqil linqvistik elm sahəsi kimi əsasını qoyur. Qeyd olunan problemin dissertasiyada öyrənilmə dərəcəsindən söhbət gərkən V.V. Vinqradovun əsası qoyduğu bütöv frazeoloji diskursu nəzərə almaq lazımdır. Geniş nominasiyaya malik sözdən xaric törəmələrin mənə və funksionallaşması xüsusiyyətlərinə bu və ya digər şəkildə dilçilik klassiklərinin əsərlərində toxunulmuşdur. Lakin bitkin və xüsusi tədqiqat aparılmamışdır. Frazeologiyada V.V. Vinqradovun sələfləri arasında M.İ. Mixelsonun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun «Толковый словарь иностранных слов, пословиц и поговорок» əsəri frazeoloji vahidlərin toplanması və sistemləşdirilməsi sahəsində müstəsna rol oynamışdır. M.İ. Mixelsonun tərtib etdiyi lüğət müxtəlif, həm klassik, həm də müasir dillərin frazeologiyasını əhatə edən unikal material təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.İ. Mixelsonun əsərində də qarşılıqlı təhlil elementlərinə rast gəlmək olar.

Frazeoloji vahidlərin koqnitiv təhlili elementlərinə istər V.V. Vinqradovun, istərsə də onun davamçılarının əsərlərində rast gəlinir. Lakin ötən dövrün dilçilərini frazeologiya ilk öncə struktur xüsusiyyətləri, sintaktik funksiyası, təşkil edilməsi özəllikləri baxımından maraqlandırır. Dillərin frazeoloji fondunun parlaqlığı və ifadəliliyi, mədəniyyət və tarixlə birbaşa əlaqəsi tədqiqatçıları frazeoloji vahidlərin etimologiyasına müraciət etməyə vadar edirdi. Amma bu cür etimoloji ekskurslar daxili formanın təhlili ilə kifayətlənirdi. Ümumiyyətlə, emosiyalar, o cümlədən də müsbət

emosiyalar ifadə edən frazeoloji vahidlər də istisna deyildi. Onlar da ənənəvi olaraq struktur, məna və cümlədə rolu baxımından öyrənilirdi.

Dilçilikdə koqnitiv yanaşmanın inkişafı ilə əlaqədar frazeoloji vahidlər daha çox milli təcrübənin “reprezentatorları” (ifadəçiləri), dil daşıyıcılarının mentalitetini xarakterizə edən dünya mənzərəsinin siqnalları kimi qiymətləndirilir. Frazeologiyada bu istiqamət V.N. Teliya və onun tələbələri tərəfindən işlənməyə başlayır. Frazeologiyanın bu sahəsinin tanınmış mütəxəssislərindən Y.M. Vereşşaqin, V.A. Maslova, T.Z. Çerdantseva, V.V. Krasnıx, D.B. Qudkov və b. adlarını qeyd etmək olar. Mədəniyyətin frazeoloji vahidlər formasında ifadə olunması, dil daşıyıcılarının mədəniyyət fenomenlərinə qarşı refleksiyası, şüurun idarə olunması və dil daşıyıcılarının ikinci nominasiya vahidləri, o cümlədən də, frazeoloji vahidlər baxımından davranış mexanizmləri tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dururdu. Koqnitiv frazeologiyanın bu baxımdan kifayət qədər araşdırılmamış sahəsi kimi iki və daha çox dil materialları əsasında qarşılıqlı təhlilin aparılmamasını qeyd etmək olar.

Tədqiqatın əsas məqsədi rus və Azərbaycan dillərində müsbət emosiyaların frazeosemantik ifadəsində oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməkdir.

Qeyd edilən məqsədimizə nail olmaq üçün aşağıdakı **konkret məsələlər** həll edilmişdir:

1. Aparılan tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən edilmişdir;
2. Frazeoqrafik material əsasında frazeoloji vahidlərin seçimi aparılmışdır;
3. Rus və Azərbaycan dillərində müsbət emosiya ifadə edən frazeoloji vahidlər qarşılıqlı təhlil edilmişdir;
4. Tədqiqat zamanı müəyyən nəticə və yekun müddəalar əldə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq dissertasiya işində rus və Azərbaycan dillərində müsbət emosiya ifadə edən frazeoloji vahidlər qarşılıqlı tədqiq edilmiş, müvafiq frazeosemantik mikrosistemlərin oxşar və fərqli cəhətləri aşkar olunmuş, bu mikrosistemi yaradan əsas konseptlər və konkret frazeologizmlərin semantikasına təsir edən koqnitiv xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir. Beləliklə, ilk dəfə frazeosemantik sistemin müsbət emosiya ifadə edən frazeoloji vahidlərinin dolğun xarakteristikası verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyada frazeosemantik mikroqrupların semantikasına səbəb olan əsas konseptlər və koqnitiv xüsusiyyətlər müəyyən edilir və sistemləşdirilir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada təqdim edilən təhlil və yekun müddəalar rus və Azərbaycan frazeologiyasının digər qruplarının, həmçinin atalar sözləri və zərbi-məsəllərin koqnitiv öyrənilməsində istifadə edilə bilər. Dissertasiyanın materialları və əldə edilmiş nəticələr respublikamızın ali təhsil müəssisələrində ikidilli frazeoqrafiya sahəsində, həmçinin frazeologiyanın nəzəriyyəsi, müqayisəli frazeologiya və frazeoqrafiya, koqnitiv dilçiliyə dair ümumi və seçmə fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Müsbət emosiyaların ümumbəşəri xarakteri onların rus və Azərbaycan dillərində ifadəsinin müəyyən dərəcədə eyniliyini qabaqcadan şərtləndirir;

2. Ümumi mənası müsbət emosiya ifadə edən frazeologizmlər hər iki dildə iki tip konseptlərə əsaslanır: təbii və mədəniyyət məzmunlu konseptlərə;

3. Təbii məzmunlu konseptlərə malik frazeoloji vahidlər etnik mentallığın insanı əhatə edən aləmə münasibətini nümayiş etdirirlər;

4. Mədəniyyət məzmunlu konseptlərə malik frazeoloji vahidlər etnik təfəkkürün istiqamətini müəyyənləşdirən mədəni fenomenlər haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir;

5. Əsas koqnitiv xüsusiyyətin xarakteri frazeologizmin konnotasiyasını şərtləndirir. Bu arada əsas konseptin konnotasiyası həlledici əhəmiyyət kəsb etmir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada istifadə edilmiş metodlar tədqiqatın xarakteri, əsas məqsəd və həll edilən konkret məsələlərlə şərtləndirilir. Dissertasiyada təsviri, distributiv, sem təhlili, frazeoloji əhatə, həmçinin qarşılaşdırma kimi ümumi və xüsusi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada iki tip mənbələrdən istifadə edilmişdir: nəzəri və frazeoqrafik. Tədqiqat işi lüğət materialı əsasında aparılmış, sem təhlili isə lüğətlərdə təqdim edilən lüğət şərhlərinə və əyani materiala əsaslanmışdır.

Dissertasiyanın aprobeiası. İşin əsas müddəaları və nəticələri haqqında mütəmadi olaraq Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasının iclaslarında, BSU-də keçirilən nəzəri seminarlarda, ali təhsil müəssisələrarası, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə edilmişdir. Bundan başqa, tədqiqatın nəticələri 10 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi Giriş, iki Fəsil, Nəticə və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat mövzusunun seçimi və aktuallığı, onun obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi əsaslandırılır, mövzusun müasir ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilmə dərəcəsi şərh edilir, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur, tədqiqatın aprobeasiyası haqqında məlumatlar verilir.

I Fəsil “Frazeologiya nəzəriyyəsi və koqnitivizm” («Теория фразеологии и когнитивизм») adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil – “Müasir frazeologiya nəzəriyyəsinin əsas problemləri” («Основные проблемы современной теории фразеологии») – bütövlükdə müasir frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişaf mərhələlərinə həsr edilmişdir. Burada sözdən xaric ekspressiv komplekslərə münasibət kimi ən geniş mənada başa düşülən frazeoloji nəzəriyyənin təşəkkül tarixi nəzərdən keçirilir. Nitqə xüsusi rəngarənglik verən frazeologiya struktur xüsusiyyəti və ekspressiv semantikasına aspektində öyrənilirdi. Bu real aləmin predmet və hadisələrinin sözlə müqayisədə daha dəqiq ifadə olunmasına xidmət edən sözdən xaric ekspressiv vahidlərin yazılı və şifahi nitq axımında qanunauyğun ayırdetmə əsnəsi idi. Strukturalizmin formalaşması ilə dilin frazeoloji fondu əsasən dilin struktur vahidi kimi, bir neçə işarədənə bənzər və işarələndirilən bütöv olması səbəbindən söz ilə əlaqələndirilən işarə kimi öyrənilməyə başlayır. Strukturalizm üçün komponentləri ilkin denotativ meyilliliyi qoruyan və komponentləri deaktualizasiyaya uğrayan sabit sintaqmların dəqiq ayırd olunmaması xarakterik idi. Frazeoloji vahidlərin təbiəti və mahiyyətinə bu cür yanaşma hələ uzun müddət belə qaldı və hətta V.V. Vinqradovun davamçılarının konsepsiyalarını da xarakterizə edirdi. Bu gün də dil vahidlərinin bu cür qarışdırılmalarına tez-tez rast gəlmək olar. Strukturalizmə cavab olaraq müasir antroposentrik paradiqma formalaşmağa başlayır. Antroposentrik paradiqma insana müraciət etməyi bəyan edən koqnitiv cərəyanı da əhatə edir. Dil insan ruhunun ən vacib, prinsipcə ən başlıca xəzinəsi kimi öyrənilməyə başlayır. Qeyd olunur ki, xalq, onun mənəvi mədəniyyəti, çoxəsrli təcrübəsi haqqında bizim bilgilər dilə söykənir, dildə təsvir olunurlar. Etnik və milli mentalıq haqqında bizim əlimizdə dildən başqa heç bir tutarlı və səhih dəlillər yoxdur.

XX əsrin 60-cı illərində sovet frazeologiya elmində görkəmli Azərbaycan dilçisi M.T. Tağıyevin adı ilə bağlı olan daha bir cərəyan formalaşmağa başlayır. Azərbaycan aliminin yaratdığı nəzəriyyə “*frazeoloji əhatə nəzəriyyəsi*” adlanırdı. Frazeoloji əhatə konsepsiyası hamıya çox yaxşı tanışdır və bunun üzərində xüsusi dayanmağa, düşünürük ki, ehtiyac yoxdur. Ancaq bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, onun yaranması tədqiqat maraqlarının istiqamətlərinin qarışıqlığına işarə idi. Əgər frazeoloqları əvvəllər frazeoloji vahidlərin semasioloji məsələləri, motivasiya, daxili formanın aktual məna ilə əlaqələri, həmçinin frazeoloji vahidin məzmun quruluşunda komponentlər arasında münasibətlər maraqlandırırıdysa, M.T. Tağıyev tədqiqatçıların diqqətini frazeoloji vahidin mütləq əhatəsinə cəlb etdi. O, xüsusi əhatə ilə xarakterizə olunan birləşmələri frazeoloji vahid hesab etməyi təklif etdi. Xüsusi əhatə və ya frazeologizmlərin şəxsi struktur əlaqələri dedikdə, tədqiqatçı frazeologizmin ayrı-ayrı komponentlərinə yox, bütövlükdə frazeologizm əidiyyəti olan dil vahidlərini nəzərdə tuturdu.¹ M.T. Tağıyev sübut etdi ki, əhatənin quruluşu əslində frazeologizmin quruluşunu əks etdirir. Xüsusilə qeyd edək ki, əhatə nəzəriyyəsi tamamilə oxşar olan frazeologizmləri ayırd etməyə imkan verir, deməli, bu nəzəriyyə frazeologiyada bütövlük və eyniyyət problemini də həll edir.

M.T. Tağıyevin frazeoloji konsepsiyası sovet məkanında, o cümlədən də Azərbaycanda, frazeoloji fikrin inkişafına ciddi təsir göstərdi. Əhatə metodu Bakı frazeologiya məktəbinin təmsilçilərinin əsas tədqiqat alətinə çevrildi.

Sovet dövrü Vinqradov məktəbi üçün qeyri-ənənəvi olan yanaşma sistemi M.T. Tağıyevin davamçısı olan F.H. Hüseynov tərəfindən inkişaf etdirilir. Çox böyük faktiki material əsasında F.H. Hüseynov rus frazeologiyası tarixində mövcud olan diaxronik proseslərin məğzini açmağa müəssər olur.²

M.T. Tağıyevin yetirməsi olan A.M. Məmmədov frazeoloji vahidləri nüvə və onun əhatəsinin qarşılıqlı əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edir. Aydın olur ki, frazeologizmin nüvəsi, frazeologizmin özü və onun əhatəsi bir-birlərini qarşılıqlı determinasiya edirlər. A.M. Məmmədovun namizədlik dissertasiyası ümumi mənası hərəkətin keyfiyyət xarakteristikasını ifadə edən frazeoloji vahidlərin nüvəsi ilə əhatəsinin

¹ Тагйев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, с. 40-55.

² Гусейнов Ф.Г. Русская фразеология. Баку: Издание АГУ, 1977.

qarşılıqlı əlaqəsinə həsr edilmişdir.¹ Aparılmış təhlillərin nəticələri feli frazeologizmlərin zərf frazeologizmlərinə keçid almasının və, əksinə, zərf frazeologizmlərinin feli frazeologizmlərə keçidinin qanunauyğun olmasını təyin etməyə imkan verdi. A.M. Məmmədov tərəfindən toplanmış və təhlil edilmiş faktlar F.H. Hüseynovun “Rus frazeologiyası” monoqrafiyasının bir çox müddəalarını isbat etdi. Bütövlükdə, Bakı frazeologiya məktəbinin təmsilçilərinin diqqəti frazeoloji konfigurasiyanın struktur xüsusiyyətlərində cəmləşmişdi.

Apardığımız araşdırmalar ilkin olaraq bəzi qənaətlərə gəlməyə imkan verir. Frazeoloji nəzəriyyə XX əsrdə daha gərgin inkişaf etməyə başlayır. Əslində F. De Sossür və Ş. Ballinin başladığı axtarışları davam edən akademik V.V. Vinqradovun əsərlərindən sonra o xüsusi statusa malik olur. Özünün maksimal və son dərəcə geniş inkişafını bu cərəyan, tədqiqat məntiqi baxımından, akademik N.M. Şanskiyə əsərlərində tapır. Müəyyən üslubda, məsələn, siyasi və ya publisistik üslubda sabitliklə xarakterizə edilən adi söz birləşmələri N.M. Şanski tərəfindən frazeoloji vahid kimi nəzərdən keçirilir.

Frazeologizmləşmənin meyarı kimi verilmiş mənənin ifadəsi baxımından ibarətin komponentləri və ya bilavasitə tərkib hissələri arasında əlaqənin sabit olmasını hesab edən elmi cərəyanla yanaşı, frazeoloji vahidlərin fərqləndirici əlaməti kimi struktur əlaqəni başlıca amil hesab edən əhatə nəzəriyyəsi inkişaf edir. Bu cərəyan üçün frazeologizmin daxilində yox, frazeologizm və onun əhatəsindən ibarət olan konfigurasiya daxilində baş verən hadisələrin öyrənilməsi daha önəmli idi.

Qeyd olunan üç cərəyan bu gün də tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Lakin bütövlükdə dilçilikdə mövcud olan koqnitiv cərəyan frazeologiyada da prioritetlərin dəyişməsinə ciddi təsir göstərir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə “Dilçilikdə koqnitivizm və frazeologiya” («Когнитивизм в языкознании и фразеология») adlanır. Burada ənənəvi frazeologiya nəzəriyyəsini dilçilikdə mövcud olan müasir koqnitiv yanaşma ilə əlaqələndirməyə cəhd edilmişdir. Koqnitiv dilçilik həddindən artıq geniş tədqiqat sahələrindən ibarətdir. İlk öncə onu dildə bu və ya digər şəkildə təqdim edilmiş məlumatın insan beynində emalı maraqlandırır. Koqnitiv dilçiliyi mental modellər maraqlandırdığı üçün

¹ Мамедов А.М. Взаимодействие окружения и ядра наречных фразеологизмов с общим значением качественной характеристики действия в современном русском языке. Дисс. канд. ... филол. наук. Баку, 1987.

dünya dillərinin qrammatik quruluşu da koqnitiv dilçilik çərçivəsində kollektiv təhtəşüurun təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Buradan, ümumiyyətlə, qrammatika və leksikanın koqnitivizm tələbləri nöqtəyi-nəzərindən əlaqələndirilməsi ortaya çıxır. Məsələ burasındadır ki, leksikada xalqın kollektiv təfəkkürünü, onun *mentalitetini* xarakterizə edən fenomeni – dünyanın dil mənzərəsini – təşkil edən əsas konseptlər cəmləşir. Buradan məlum olur ki, “konsept” anlamı koqnitiv dilçilik üçün fundamental məfhumdur. Koqnitiv dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsindən danışan V.A. Maslova qeyd edir: “İndiki inkişaf mərhələsində koqnitiv dilçiliyin qarşısında üç əsas *problem* dayanır: dil bilgisinin təbiəti, onun mənimsənilməsi və ondan necə istifadə edilməsi. Ona görə də tədqiqatlar əsasən aşağıdakı *istiqamətlərdə* aparılır: a) bu işarələrlə ifadə olunan məlumatın növü və tipləri (qnoseologiya = idrak nəzəriyyəsi) və işarələrdən məlumatların hasil edilməsi mexanizmi, yəni təfsir qaydaları (koqnitiv semantika və praqmatika); b) işarələrin yaranması və inkişafı şərtləri və onların yaranmasını nizamlayan qanunlar; c) dil işarələri ilə onlarda əks olunan mədəni realilərin mütənəsibliyi. Koqnitiv dilçilikdə əsas problem kimi daha çox “dərrakə (düşüncə) – dil – reprezentasiya (təqdimedilmə) – konseptualizasiya – kateqorizasiya – qavrayış (dərk etmə)” koqnitiv zəncirində yaranan asılılıq və münasibətlərin müəyyən edilmələri ilə bağlı olan bir sıra məsələlər çıxış edir”.¹

Bizim təsəvvürlərimizə gerçəklik haqqında aydınlıq gətirən çoxsaylı və müxtəlif dil vasitələri sistemində frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. İkinci nominasiya vahidləri olaraq, frazeologizmlər realiləri gözlənilməz tərəfdən ifadə edir ki, bununla da onlar xüsusi, neytral adlardan, leksik vahidlərdən fərqlənilirlər. Frazeologizm mənasının quruluşunda anlam məzmunu konnotativ məzmunla qarışır. Məhz konnotasiya əşyaya gözlənilməz tərəfdən nəzər salmağa imkan verir. Konsept sahəsinin milli psixologiya və təfəkkür üçün əhəmiyyətli fraqmenti kimi konsept öz ifadəsini nəinki tutumlu və çoxmənalı bir söz daxilində, hətta dil vasitələrinin bütöv bir paradiqmasında tapır. Bu cür konseptual paradiqmada ümumiyyətlə ikinci nominasiya vahidlərinin, xüsusilə də frazeoloji vahidlərin müstəsna rolu vardır. Frazeoloji vahidlərin bir xüsusiyyəti onları koqnitiv təhlil üçün xüsusən dəyərli edir. Məsələ burasındadır ki, frazeoloji vahidlərin quruluşunda milli mədəniyyət realilərinin, sabit fauna və floranın, tarixi hadisələrin və tarixi

¹ Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2005, с. 24.

şəxsiyyətlərin, bədii əsər qəhrəmanlarının, dini və mifoloji personajların, fəlsəfi, estetik və etik anlayışların adları öz əksini tapır. Real aləm haqqında kollektiv bilginə özündə cəmləşdirən frazeoloji vahidlərin şərh edilməsi onların koqnitiv əhəmiyyətini təyin edir. Bu cür təhlil bizi əhatə edən gerçəklik haqqında bilgilərimizin necə konseptualizasiya olmasını və onların dil mənalarını necə motivasiya etməsini başa düşməyə imkan verir. Bununla bərabər biz, təbii ki, dil işarələrinin mənalarının real aləm haqqında bilgilərdən fərqli olmasından çıxış edirik. Buradan ənənəvi linqvistik təhlilin koqnitiv təhlildən fərqli olması aydın olur. Əgər birinci, məsələn, semasioloji təhlil dil vahidinin mənasının açıqlanmasına yönəlmişdirsə və ya sem, komponent və ya semantik artım təhlili dil vahidinin məzmununun quruluşunu tərkib hissələrə ayırd edib, onların semantik strukturunun ən xırda elementlərini müəyyən edirsə, koqnitiv təhlil aləm haqqında bilgilər, təsəvvürlər və dil işarəsi arasında mövcud əlaqəni araşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, lüğətlərdə koqnitiv təhlil elementlərinə hər zaman rast gəlmək olar. Normativ lüğətlərdə bəzən etimoloji arayışlar verilir. Lakin bu cür məlumatlar yalnız şərti olaraq *koqnitiv* adlandırıla bilər. Məsələn burasındadır ki, etimoloji arayış etimologiya və ya prototipin dil işarəsinin mənası ilə əlaqənin təhlilini yox, hər hansı bir hadisə və ya süjet haqqında sadə məlumatı kəsb edir. Bir çox hallarda etimoloji arayış ümumiyyətlə verilmir. Məsələn, A.İ. Molotkovun redaktəsi ilə nəşr edilən “Rus dilinin frazeoloji lüğəti”ndə (RDFL) («Фразеологический словарь русского языка» (ФСРЯ)) hətta parlaq ifadəli *прометеев огонь* (“*Prometeu odu*”) frazeologizminə aid etimoloji arayış verilməmişdir. Müq. et: «ПРОМЕТЕЕВ ОГОНЬ. Книжн. Неугасающее стремление к достижению высоких, благородных целей. Любя вашего друга, вы любите в нем не что-нибудь частное, случайное..., но тот прометеев огонь, то божественное начало, которое есть общее наследие человеческой природы, словом – идею. Белинский. Статья о народной поэзии».¹ N.S. Aşukin və M.Q. Aşukinin “Lüğət”ində isə adı çəkilən lüğət məqaləsi *Prometeu* haqqında, bu nəhəngin etdikləri barədə geniş məlumatla başlayır. Yalnız bunlardan sonra iki sitat verilir – biri *Prometeu*, o birisi – *Prometeu odu* haqqında. Məqalənin başlığında da iki vahid qeyd edilmişdir: *Прометей* və *Прометеев огонь*. Maraqlıdır ki, bu vahidlərin mənaları açıqlanmır. Yalnız o qeyd olunur ki, “*Prometeu* – insan

¹ Фразеологический словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986, s. 294.

ləyaqətinin, böyüklüyünün obrazıdır”.¹ Əlbəttə, bu ifadələrdən istifadə olunması, qeyd olunan sitatlarda onların hansı mənalarda işlənməsi aydın olur, lakin onların mənalərini açıqlayan şərhlər verilmir.

Əgər *промеев огонь* (“*Prometey odu*”) frazeologizminin lüğət məqaləsində etimoloji arayış verilməyibsə, bu o demək deyil ki, MRDF-də bütün frazeologizmlər ondan mərhumdurlar. Məsələn, bax: *валаамова ослица* (“*Valaam dişi eşşəyi*”) lüğət məqaləsinə: “Qəfil insan dili ilə döyülmələrə etiraz etməyə başlayan cadugər Valaamın dişi erkəyi haqqında bibliya əfsanəsindən. Ədəb.: Толковый словарь русского языка, под ред. проф. Д.Н.Ушакова. Cild 2. М., 1938, s. 868”.²

Beləliklə, ənənəvi lüğətlər koqnitiv məlumat təqdim etmirlər. Lakin, digər tərəfdən, bu cür lüğətləri belə məlumatlarla zənginləşdirmək də çox çətin olardı. Ona görə də ən yaxşı halda oxucuda frazeologizmin aktual mənası haqda təəssürat yarada biləcək etimoloji arayış verilir.

Bütövlükdə koqnitiv təhlil əşayının o əlamətlərinin müəyyən edilməsinə yönəlib ki, onlar, bir tərəfdən, milli mentalitet üçün əhəmiyyətli olan surətini yaratmış olsun, digər tərəfdən isə, müvafiq konseptin dünyanın dil mənzərəsində yerini müəyyən etsin.

İkinci Fəsil – “Ümumi mənası “müsbət emosiyalar” bildirən rus və Azərbaycan frazeoloji vahidlərinin koqnitiv-qarşılaşdırma təhlili” («Когнитивно-сопоставительный анализ русских и азербайджанских фразеологических единиц с общим значением «положительные эмоции») – iki yarım fəsildən ibarətdir. “Ümumi mənası “müsbət emosiyalar” bildirən rus dilinin frazeoloji vahidləri” («Фразеологические единицы русского языка с общим значением «положительные эмоции») adlı birinci yarım fəsildə “M.T. Tağıyevin rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğəti”nin («Русско-азербайджанский фразеологический словарь М.Т.Тагиева») materialları əsasında Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərə əsasən rus dilinin frazeoloji vahidləri ardıcıl təhlil edilir. Təhlil induktiv xarakter daşıyır və ardıcıl olaraq “müsbət emosiya” ifadə edən bir frazeoloji vahiddən (FV) o birinə keçir. Məsələn, “Акции повышаются (повысились) кого, у кого, чьи, чего – markası qalxır

¹ Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. М.: Художественная литература, 1960, s. 506.

² ФСРЯ, s. 298.

(markası qalxıb), gəlhağəlidir, əli gətirir”.¹ Qeyd olunur ki, koqnitiv məzmununa görə *акции повышаются* frazeologizmi ümumi mənası “sosial uğur” («социальный успех») olan frazeosemantik qrupa daxildir. Ancaq dolayisilə və parallel olaraq bu frazeologizm həm də “müsbət emosiyalar” koqnitiv əlamətini də ifadə edir. Burada müsbət məzmun bilavasitə *повышаются* (“qalxır”) fel komponenti ilə bağlıdır. Bu halda “повышаться / понижаться” (“qalxmaq / enmək”) məntiqi-semantik korrelyasiya daha vacibdir ki, burada da “повышение” uğur və müsbət emosiyalarla, “понижение” isə, əksinə, uğursuzluq və neqativ emosiyalarla assosiasiya olunur. Qeyd edilən məntiqi-semantik korrelyasiya universal xarakter daşıyır və onu Azərbaycan dilində də müşahidə etmək olar. Adı çəkilən “Lüğət” semantikləşmə haqqında məlumat vermir və Azərbaycan dilində ekvivalenti təqdim etməklə kifayətlənir. ARFL-də *markası qalxmaq* frazeologizmi «котироваться высоко; приобретать вес (авторитет, значение); markası qalxıb акции (чыи) повышаются» kimi şərh edilir.²

Və ya, məsələn, “Бабушка ворожит кому – işi gətirir, əli gətirir, kimsə köməyində durur, köməyinə çatır”.³ Rus frazeologizmi “bəxti gətirmək” mənasını verir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Lüğət”in Azərbaycan dilinə aid olan hissəsində rus frazeologizmlərinin mənaları dəqiq müəyyən edilmir. Məsələn, “kimsə köməyində durur, köməyinə çatır” kimi ifadələr insanı çaşdırır, çünki *бабушка ворожит кому* frazeologizmi yalnız bəxti gətirməyin, uğurun dərəcəsini ifadə edir. “Kimsə köməyində durur, köməyinə çatır” kimi izahlar frazeologizmin hərfi mənasını açıqlayır. Bu əks frazeologizmləşmə prosesidir. Burada söhbət kimsə yardım etməyindən, kimsə köməyə gəlməyindən getmir. «Колдовство» (“ovsun”) koqnitiv əlaməti frazeologizmin ekspressiv özəyini təşkil edir, onun mənasını əsaslandırır.

Faktiki olaraq burada ekspressivliyi artıran gizli müqayisə reallaşır. Yəni kimsə onu ovsunlamış (sehrləmiş) kimi kimsə bəxti yaman gətirir.

Əli gətirir Azərbaycan frazeologizmi oyuna aiddir, yəni oyunçunun bəxti gətirir. *İşi gətirir* ifadəsi daha geniş mənaya malikdir. Hər iki halda frazeologizmin semantik quruluşunu müəyyən edən koqnitiv əlamət *gətirir*

¹ Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с. 17.

² Оруджев А.А. Азербайджанско-русский фразеологический словарь. Баку: ЭЛМ, 1976, с. 182.

³ Тагиев М. Т., с. 17.

feli ilə bağlıdır. Bu felin məzmunu universal-məntiqi xarakter daşıyır və “gətirmək – əldə etmək / aparmaq – itirmək” paradigmasında reallaşır. Azərbaycan frazeologizmləri ilə müqayisədə *бабушка ворожит* rus frazeologizmi daha mürəkkəb xarakterlidir. Bu mürəkkəbliyin məzmi ondan ibarətdir ki, “*ворожба*” (“ovsun, sehr, cadu”) xüsusi mədəni və şüurlu surətdə edilən hərəkətdir. Bu isə artıq sadəcə “əldə etmək / itirmək”, “yüksəlmək / enmək” və s. demək deyil.

Bundan başqa, hətta *бабушка* kimi ilk baxışdan neytral işarə də situativ baxımdan dərk edilmiş olur. Məsələn, “*бабушка*”, bir tərəfdən, qoca cadugərlə assosiasiya olunur və metonimik olaraq “cadugər” mənasında çıxış edir. Digər tərəfdən isə, “*бабушка*” əsl denotatla da bağlıdır, yəni “*бабушка*” – məhz elə nənədir, o yaşlıdır və öz nəvəsinə yardım edə bilmir, lakin o nəvəsi üçün dua və ya ovsun etməyi bacarar. Gördüyümüz kimi, rus frazeologizmləri Azərbaycan ekvivalentlərindən daha mürəkkəbdir və onların konnotativ əsasını həm də mədəni və psixoloji situasiyalar təşkil edir.

Bu yarım-fəsildə ARFL-n materialları əsasında ümumi mənası “müsbət emosiyalar” ifadə edən 65 rus frazeologizmi nəzərdən keçirilmişdir. Araşdırma göstərdi ki, bu qrupa aid bütün frazeologizmlər etimoloji mənənin deaktullaşması və buna müvafiq olaraq frazeologizmləşmə səviyyəsi baxımından eyni dərəcədə çıxış etmirlər. Frazeologizmin koqnitiv özəyini təşkil edən konsept onun quruluşunda daha çox leksik-semantik səviyyədə təqdim olunur. 65 misalın 24-də əsas konsept leksik-semantik səviyyədə təqdim edilmişdir. Bu *влюбиться (влюбляться) без памяти в кого, влюбиться по уши в кого, в свое удовольствие (жить), выражать свое удовлетворение, давиться от смеха, доставить (доставлять) удовольствие кому, закатиться (закатываться) смехом, заливаться (залиться) смехом, захлебнуться от восторга* və s. frazeoloji vahidlərdir. Müsbət emosiya bu FV-in quruluşunda nominativ səviyyədə də aşkar oluna bilir. Məsələn, *влюбиться без памяти* frazeologizminin quruluşunda bu *влюбиться* sözdür, *давиться от смеха* frazeologizmində – *смех*, *захлебнуться от восторга* frazeologizmində isə – *восторг* sözləridir. Əsas emosiyanın diskursiv ifadə olunması bu cür birləşmələri müəyyən dərəcədə frazeoloji səviyyənin çərçivəsindən uzaqlaşdırır. Əslində isə yenidən mənəlandırma bu ifadələrin ikinci, daha çox fel qismində çıxış edən komponentinə təsir edir. Məhz elə bu komponent də ekpressivlik yaradır ki, bunun da hesabına həmin birləşmə frazeologizm təəssüratı oyadır. Bundan başqa, feli komponent həm də eyni konseptli bir neçə frazeologizmin daxil olduğu

paradiqmanı təşkil edir. Məsələn, *давиться от смеха, корчиться от смеха, умереть от смеха, заливаться смехом, захлебнуться смехом* və s.

Digər hallarda koqnitiv özək müstəqil simvolik funksiyanı yerinə yetirməyə qadir olan müəyyən konseptlə əlaqəli olur. Məsələn, «седьмое небо» konsepti.

ARFL-in materialları əsasında rus frazeologiyasında sevinc, heyranlıq, gülüş, həzz, məhəbbət, səadət, tərəhhüm, xoş xəbərsizlik, şövq, məmnuniyyət, təskinlik, rahatlıq və s. bu kimi müsbət emosiyalar öz ifadəsini tapır.

İkinci Fəslin ikinci yarımfəsləli “Azərbaycan dilində ümumi mənası “müsbət emosiyalar” ifadə edən frazeologizmlər. A.A. Orucovun Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğəti” («Азербайджанские фразеологизмы с общим значением «положительные эмоции». Азербайджанско-русский фразеологический словарь А.А.Оруджева») adlanır. Burada qeyd olunan tipoloji məna əsasında rus ekvivalentlərinə müvafiq olaraq Azərbaycan frazeologiyasının koqnitiv təhlili aparılır. Məsələn, “Ağlı başından getmək (uçmaq, çıxmaq) – сходиться с ума, быть без ума (от кого-чего); безумно влюбиться; очароваться (кем, чем)”.¹ Rus dilində *потерять голову* (от любви) və ya *лишиться ума* frazeologizmləri var. İstər rus, istərsə də Azərbaycan dilində bu frazeologizmlərin koqnitiv özəyini dəliliyə gətirib çıxaran gərgin əsəbi sarsıntı haqqında təsəvvür təşkil edir. Bu halda belə bir təəssürat güman edilir ki, heyranlıq durumu o qədər güclü olur ki, insan ağlını itirir. Bundan başqa, hər iki dildə bu mənanı ifadə edən frazeologizmlər paradiqması mövcuddur. Müq. et: rus dilində *потерять рассудок, лишиться ума* və s. və Azərbaycan dilində *huşu başından çıxmaq, ağıl çaşmaq* və s. “Асığı соумаq – менять (сменить, переложить) гнев на милость”.² *Асığı соумаq* frazeologizmi rus dilində *сердце отходит* frazeologizminə uyğundur. Hər iki frazeologizm “sakitləşmək, normal ruh yüksəkliyinə dönmək” mənasını ifadə edirlər. Fikrimizcə, ARFL bu Azərbaycan frazeologizmini *менять гнев на милость* frazeologizmi ilə düzgün tərcümə etmir. Burada söhbət kiməsə münasibətdən yox, insanın mənəvi durumundan, qəzəb və ya təxərrüsün tədricən soyumasından gedir. MRDF-də də *сменить гнев на милость* frazeologizmi dəqiq təyin edilmir. Müq. et: «МЕНЯТЬ |сменять| ГНЕВ НА МИЛОСТЬ. СМЕНИТЬ

¹ Оруджев А. А., s. 42.

² Оруджев А. А., s. 60.

|переменишь, предложитъ, положить| ГНЕВ НА МИЛОСТЬ. Перестать сердиться, гневаться».¹

Сменить (менять) гнев на милость frazeologizmi “kiməsə qəzəbini dayandırmaq” mənasını ifadə edir. Burada daha mücərrəd məna ola bilər, məsələn, kiməsə pis münasibətin normal, hətta yaxşı hisslərlə əvəz olunması. Bunu frazeologizmin daxili forması da sübut edir. Maraqlıdır ki, *acığı soyumaq* frazeologizminin koqnitiv özəyində “lütf, şəfqət” konseptinə heç işarə belə yoxdur. Eyniliklə bunu *сердце отходит* rus frazeologizminə də tam əsasla aid etmək olar. *Сменить гнев на милость* frazeologizminin mənasını motivləşdirən koqnitiv özək “qəzəb” və “şəfqət” və ya maksimal mücərrəd olaraq “pis əhval-ruhiyyə” və “yaxşı əhval-ruhiyyə” konseptlərinin qarşılaşdırılması ilə strukturlaşdırılır. Əgər *менять гнев на милость* frazeologizminin semantik konfigurasiyası həqiqətən frazeologizmləşməyə uğrayırsa, o zaman burada söhbət qəzəb və şəfqətdən yox, insanın insana pis və yaxşı münasibətindən gedir.

Bütövlükdə ARFL-in materialları əsasında Azərbaycan dilinin ümumi mənası “müsbət emosiyalar” ifadə edən 120 frazeologizmi araşdırılmışdır. Rus dilində olduğu kimi, bu frazeologizmlər tipik mənalara görə fərqlənirlər. Burada “özünə gəlmək, rahatlıq hiss etmək” («прийти в себя, почувствовать облегчение»), “həzz almaq” («блаженствовать»), “zövq almaq” («наслаждаться»), “arxayınlaşmaq” («предаваться самоуспокоению»), “dinclik tapmaq” («предаваться безмятежности»), “sevinmək” («радоваться»), “psixoloji rahatlıq” («психический комфорт»), “mənavi məmnunluq” («моральное удовлетворение»), “xoşbəxtlik” («счастье»), “heyranlıq” («восторг»), “məhəbbət” («любовь»), “qarşılıqlı məhəbbət” («взаимная любовь»), “simpatiya oyatmaq” («вызывать симпатию»), “qəh-qəhə çəkmək” («сильный смех») və s. mənalara ayırd etmək olar.

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində paradiqmatik variativlik daha geniş inkişaf etmişdir. Daha qabarıq bu xüsusiyyət təhlil edilən qrupda müşahidə olunur. Hətta demək olar ki, sinonim sözlər eyni paradiqmalar yaradır. Məsələn, *ürək, ruh, könül, döş, sinə* və s. sözlərdən ibarət frazeologizmlər. Rus dilində bu mümkün deyil. Azərbaycan dilində *ürəyinə yağ kimi yayılmaq, canına yağ kimi yayılmaq, sinəsinə yağ yayılmaq, bədəninə sarı yağ kimi yayılmaq* kimi frazeologizmlər var. Rus dilində isə *как масло по сердцу разливается* frazeologizmi mövcuddur ki,

¹ ФСРЯ, s. 241.

burada *cepðue* komponentini əvəz etmək mümkün deyil. Bu halda Azərbaycan dilində sinonimlərdən yox, dubletlərdən danışmaq lazımdır.

Ümumi mənası “müsbət emosiyalar” ifadə edən frazeoloji sistemdə presedent, nümunəvi adlar da təqdim edilmişdir ki, bunların da əsasında iri həcmli fon məlumatlar dayanır. Presedent adlarla yanaşı bu mikrosistem həm də dünyanın milli dil mənzərəsində xüsusi dəyəri olan simvolları da əks etdirir. İşlənmə prosesində onlar işarəvilik funksiyasını gerçəkləşdirir, hərçənd obrazlıq özəyinin aktuallaşmasının mümkünlüyü də istisna deyil.

Nəticədə tədqiqatın yekunları təqdim edilir. Qeyd olunur ki, hər iki dildə ümumi mənası “müsbət emosiyalar” ifadə edən frazeoloji vahidlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müvafiq emosiya frazeologizmlərin quruluşunda özünün eksplisit ifadəsini tapa bilər. Rus dilinin 66 frazeoloji vahidindən 31-i müsbət emosiya ifadə edən adlardan ibarətdir. Azərbaycan dilində isə 10 frazeoloji vahidin tərkibində aktual emosiya eksplisit işarə vardır. Əgər bu frazeologizmlərə *kef* komponentli frazeoloji vahidləri də aid etsək, o zaman Azərbaycan dilində ümumi mənası “müsbət emosiyalar” ifadə edən frazeologizmlərin sayı 40-a çatır.

Ümumi mənası “müsbət emosiyalar” ifadə edən frazeoloji vahidlərə diffuz (qarışıq) mənalar da xasdır. Əgər lüğət şərhli və ya bu emosiyanı eksplisit ifadə edən komponent konkret müsbət emosiyanın mövcudluğuna birmənalı dəlalət edə bilərsə, o zaman onun işlənməsi bir çox hallarda həmahəng hisslərin gerçəkləşməsindən xəbər verir. Bu mənada lüğət şərhli və əyani material tez-tez ziddiyyət doğura bilər. Beləki, əyani material frazeologizmin quruluşunda və ya onun şərhində bir sözlə ümumiləşdirilən (məsələn, *радость* (“*sevinc*”) sözü ilə) müxtəlif hissləri təqdim edə bilər.

Nəzərdən keçirilən frazeoloji vahidlərin quruluşunda real aləm haqqında dərin mifoloji təsəvvürlər əks olunmuşdur. Bəzən bu təsəvvürlər üst-üstə düşür. Bu cür ümumi konsept kimi «сeдьмoe нeбo» konseptini misal gətirmək olar. Frazeologizmləşmə prosesində hər hansı konsept əsas, təməl konsepti kimi çıxış edir və məhz o frazeologizmi yaratmış olur. Bu cür konseptlər mürəkkəb xarakterə malik olduqları və dünyanın milli dil mənzərəsində müəyyən yer tutduqları üçün ikinci nominasiya vahidinin quruluşunda yalnız bir müəyyən koqnitiv əlamət relevant, daha vacib olur. Başqa sözlə desək, frazeologizmləşmənin əsasını əşyanın bütövlükdə obrazı yox, əşya haqqında bizim bütöv bilgilərimiz yox, müvafiq əşya ilə assosiasiya yaradan müəyyən əlamət təşkil edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıda qeyd olunan məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır :

1. Образная концептуализация русской и азербайджанской фразеологии с типовым значением «счастье» // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник научных статей.- В.: Mütərcim, 2010, s.87 - 90 .

2. Когнитивная лингвистика и изучение образной концептуализации фразеологических единиц // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 5 (76), В.: BDU 2010, s.107 – 109 .

3. Фразеосемантическая микросистема с типовым значением «положительные эмоции» азербайджанском языке // Filoloqiya məsələləri.- В.: Elm və təhsil, 2011, s.137 -142 .

4. Фразеологическая семантика, национальный менталитет и национальная культура // Актуальные вопросы филологических наук. Материалы международной заочной научной конференции. – Чита. Молодой ученый, 2011, s. 82 - 85.

5. Современная фразеография. Проблемы и перспективы. Вестник КСУ им. Н.А. Некрасова. Научно-методический журнал. Том 18. № 1. Кострома , 2012, s.254 -256 .

6. О некоторых аспектах сравнительного исследования языков на современном этапе // Texniki ali məktəblərdə dil fənlərinin tədrisində texnologiyaların tətbiqi. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. - В.: 2012, s.159 - 164.

7. Особенности фразеографического описания в русско-азербайджанском фразеологическом словаре М.Т. Тагиева // Filoloqiya məsələləri.- В.: Elm və təhsil, 2013, s.144- 149 .

8. Способы семантизации азербайджанской фразеологии с типовым значением «положительной эмоции» в азербайджано-русском фразеологическом словаре А.А.Оруджева // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, №2. В.; ADPU №2. - В.; 2014 .

Isayeva Narmina Shua

Comparative analysis of phraseological units with common meaning "positive emotions" in Russian and Azerbaijani

SUMMARY

This thesis deals with the comparative analysis of Russian and Azerbaijani phraseological units with a typical meaning "positive emotions".

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The introduction refers to the relevance of the research topic, the object and subject, the main objectives and specific goals, theoretical and practical value of the dissertation, the sources and methods, as well as provisions for the defense.

The first chapter is called "Theory of phraseology and cognitivism" and is divided into two sub-chapters. The first sub-chapter - "The main problems of the modern theory of phraseology" considers the formation of the theory of phraseology. The second one "Cognitivism in linguistics and phraseology" examines the application of the principles of cognitivism to the phraseology.

The second chapter is entitled "Cognitive and comparative analysis of Russian and Azerbaijani phraseological units with a common meaning "positive emotions". The second chapter in accordance with the main objective of the study is divided into two sub-chapters. The first subchapter - "Russian phraseological units with a common meaning "positive emotions". According to the materials of the Azerbaijani-Russian phrasebook by M.T.Tagiev"- deals with the analysis of FU of Russian language with typical meaning "positive emotions". The second subchapter is called "Azerbaijani idioms with a common meaning of "positive emotions». Azerbaijani-Russian phrasebook by A.A.Orudzhev". It explores Azerbaijani FU with the specified meaning. In both subchapters the analysis is conducted in a comparative cognitive aspect.

The conclusion includes basic results of research.

